

**ԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ ՀՀ ԿՈՏԱՅՔԻ ՄԱՐԶԻ ԱԲՈՎՅԱՆԻ
ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆՈՒՄ¹**

**Վիկտոր Կատվայան
(ՀՀ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտ)**

Արդի հայերենի գործառնությունը ըստ հնարավորին ամբողջականորեն ուսումնասիրելու և նկարագրելու համար, կարծում ենք, մեծ կարևորություն ունի գրական ու խոսակցական լեզուներից բացի՝ նաև բարբառային լեզվի հանգամանակի դիտարկումը: Ընդ որում՝ բարբառային հայերենի արդի դրսևորումների հետազոտությունը երևան է հանում ինչպես երկրի տարբեր տարածաշրջանների ու բնակավայրերի բարբառային պատկերը, բարբառային զուգաբանությունների տարածագործառական բնութագրերը, այնպես էլ բարբառային լեզվի զարգացման արդի միտումները, առանձին դեպքերում՝ դեռևս ուշադրության չարժանացած բարբառային հատկանիշներ ու բարբառային միավորների յուրահատուկ դրսևորումներ:

Խնդիրն ավելի է կարևորվում, եթե նկատի ունենանք, որ հայության պարբերական տեղաշարժերը խախտել են բարբառային միավորների ու հատկանիշների բնական սահմանները², փոխվել են եղեռնից փրկված բարբառների տարածման շրջանները, բարբառային հայրենագրկված միավորները հայտնվել են լեզվական նոր միջավայրերում, շատ դեպքերում միևնույն բնակավայրում զուգորդվել են տարբեր բարբառային միավորներ, կամ զանազան բարբառների կրողներ մեկտեղվել են նույն բնակավայրում, նույն բարբառային միավորը սկսել է դրսևորվել տարբեր տարածաշրջաններում և այլն: Ցավոք, վերջին շրջանի իրադարձությունները՝ Արցախյան պատերազմն ու Մերձավոր Արևելքի հակամարտությունները, պատճառ դարձան հայության զանգվածների հարկադիր նոր տեղաշարժերի:

Փաստորեն, տասնամյակների ընթացքում ձևավորվել է բարբառային բազմազան ու խառը մի վիճակ, որի հետազոտությունը, արդի հայ բարբառագիտության կարևորագույն խնդիրներից լինելով, մեծ նշանակություն ունի նաև հայոց լեզվի արդի գործառնության վերաբերյալ լիարժեք պատկերացում ունենալու առումով: Ինչպես նկատվել է, Հայաստանում «անհամեմատ շատ են այն շրջանները, որոնց համար բնորոշը բազմաբարբառայնությունն ու բազմախոսվածքայնությունն է: Այդպիսի շրջաններում մեկից ավելի բարբառների, տարբեր բարբառների զանազան

¹ Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՆ ԳՊԿ-ի կողմից տրամադրվող ֆինանսական աջակցության շնորհիվ՝ № SCS 15T-6B101 «Կոտայքի մարզի բարբառային համապատկեր» գիտական թեմայի շրջանակներում:

² Տե՛ս նաև **Գ.Զահուկյան**, Հայ բարբառագիտության ներածություն, 1972, էջ 13:

խոսվածքների ներկայացուցիչներ են բնակվում: Այս խմբի մեջ են մտնում Սպիտակի, Աշտարակի, Վարդենիսի, Էջմիածնի, Արովյանի, Հրազդանի և այլ շրջաններ»³: Ասվածը հատկապես բնութագրական է Արովյանի նախկին շրջանն ընդգրկող տարածքի համար⁴:

Նկատի ունենալով այդ հանգամանքը՝ ներկայացնում ենք բարբառային հայերենի ներկայիս ընդհանուր պատկերը ՀՀ Կոտայքի մարզի Արովյանի տարածաշրջանում⁵: Այստեղ գտնվող բոլոր բնակավայրերում բարբառային խոսքի տեսաձայնագրություններ ու գրանցումներ կատարել ենք 2016-2017թթ.⁶: Միաժամանակ, ուսումնասիրության ընթացքում օգտվել ենք ինչպես ՀՀ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտի բարբառագիտության բաժնի աշխատակիցների կողմից «Հայերենի բարբառագիտական ատլասի նյութերի հավաքման ծրագրով» կատարված գրանցումներից, այնպես էլ հրապարակված բարբառագիտական աշխատանքներից:

Արովյանի տարածաշրջանի ներկայիս բնակիչների նախնիները դեռևս 1604-1605 թթ. Շահ Աբասի կողմից հայաթափված այս վայրերում հաստատվել են 19-րդ դարի 20-ական թվականների վերջերից սկսած (1826-1828թթ. ռուս-պարսկական և 1828-1829թթ. ռուս-թուրքական պատերազմներից հետո)՝ գաղթելով հիմնականում Պարսկահայքից, Բայազետից, Մուշից, Ալաշկերտից, նաև Վանից, Վասպուրականի այլ շրջաններից: Գաղթականության հաջորդ ալիքը (հիմնականում Վանից, Մուշից, Ալաշկերտից, Էրզրումից, Սասունից) այստեղ է հասել եղեռնի տարիներին՝ 1915 թվից սկսած: Այնուհետև տարբեր բնակավայրերում բնակչության կազմի փոփոխություն են առաջ բերել ներքին տեղաշարժերը, Ջավախքից, Սպահանից, Արցախի հարակից տարածքներից ու այլ վայրերից ևս տեղի է ունեցել հայության որոշ ներհոսք: Փաստորեն, շրջանի բնակիչները հիմնականում ներգաղթյալների սերունդներ են: Թերևս տեղաբնիկներ են Առինջ, Ջրվեժ և նախկին Էլար գյուղերի բնակիչների մի մասի նախնիները⁷: Ընդհանուր առմամբ՝ Արովյանի տարածաշրջանի մոտ երեք տասնյակ բնակավայրերը, ըստ բնակիչների նախնիների ծագման, ներկայացնում են հետևյալ պատկերը.

³ Ս.Բաղդասարյան-Թափալցյան, Արարատյան բարբառի խոսվածքները Հոկտեմբերյանի շրջանում, Եր., 1973, էջ 8:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Ի դեպ, Հայաստանի որոշ տարածաշրջանների վերաբերյալ կատարվել են տարբեր ծավալ ու ընդգրկում ունեցող այս կարգի մի շարք աշխատանքներ, ինչպիսիք են՝ Կ.Դավթյան, Լեռնային Ղարաբաղի բարբառային քարտեզը, Եր., 1966, 504 էջ. Ս.Բաղդասարյան-Թափալցյան, Արարատյան բարբառի խոսվածքները Հոկտեմբերյանի շրջանում, Եր., 1973, 356 էջ. Հ.Մեսրոպյան, Արագածոտնի մարզի բարբառային ընդհանուր պատկերը, «Էջմիածին», 2005, 2, էջ 108-117 և այլն:

⁶ Այդ աշխատանքները «Կոտայքի մարզի բարբառային համապատկեր» գիտական թեմայի շրջանակներում կատարել ենք ՀՀ ԳԱԱ Հ.Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի բարբառագիտության բաժնի աշխատակիցներ Ժ.Միքայելյանի, Հ.Խաչատրյանի և Գ.Մկրտչյանի հետ:

⁷ Տե՛ս նաև Ռ.Մարկոսյան, Արարատյան բարբառը, Ե., 1989, էջ 39, 41-43:

1. Պարսկահայքից եկածների սերունդներով բնակեցված բնակավայրեր. Ակունք, Արամուս, Բալահովիտ, Գառնի, Կամարիս, Մայակովսկի, Նոր գյուղ, Զովք, Ձորաղբյուր, Զրվեժ, Պտղնի.

2. Վան-Վասպուրականից եկածների սերունդներով բնակեցված բնակավայրեր. Գեղաղիր, Գեղարդ, Զառ.

3. Մուշից և Ալաշկերտից եկածների սերունդներով բնակեցված բնակավայրեր. Գեղաշեն, Կապուտան, Սևաբերդ.

4. Բայազետից եկածների սերունդներով բնակեցված բնակավայրեր. Գողթ, Կոտայք, Հատիս.

5. Տարբեր վայրերից գաղթածների սերունդներով բնակեցված բնակավայրեր⁸. Աբովյան (Իրան, հարևան այլ երկրներ, Հայաստանի տարբեր շրջաններ), Զովաշեն (Վան, Մուշ, Սասուն), Վերին Պտղնի (Գեղամավան, Սարանիստ գյուղեր), Հացավան, Նուռնուս, Ողջաբերդ:

Նկատելի է, որ տարածաշրջանում ավելի շատ են Պարսկահայքից գաղթածների սերունդներով բնակեցված բնակավայրերը: Ընդ որում՝ ներգաղթյալները հիմնականում եկել են Խոյից, Մալմաստից և Մակուից: Այս բնակավայրերի խոսվածքները որոշ դեպքերում ներկայացնում են Խոյի բարբառը, այլ դեպքերում հարում են այդ բարբառին, կան դեպքեր էլ, երբ պահպանել են բարբառի որոշ հատկանիշներ միայն: Կան նաև Մակուի խոսվածքի դրսևորումներ:

Խոյի բարբառին առավել հարագատ են Արամուս, Մայակովսկի, Ձորաղբյուր գյուղերի խոսվածքները՝ ունենալով բարբառին հատուկ հնչյունաբերականական այնպիսի հատկանիշներ, ինչպիսիք են՝ ա) բառասկզբի ձայնեղ հպականների ու հպաշփականների դիմաց՝ խուլեր, բ) քմայնացած հետնալեզվայինների առկայություն ոչ փոխառյալ բառերում, գ) հետնալեզվային պայթականների շփականություն նախաբաղաձայնական դիրքում (կ,ք,գ,նք,նգ > յ), դ) կիսաշփականների շփականություն նախաբաղաձայնական դիրքում, ե) հավելական շնչի առկայություն բառասկզբում, զ) հինհայերենյան *h*-ի դիմաց՝ *h*, է) *n*, մասամբ նաև *ե* երկբարբառային հնչյուններ, ը) քմայնացած *ա*, թ) *է*-ով բացառական, ժ) դերանունների թեք հոլովաձևերում *h*-ի առկայություն, ժա) ցուցական դերանունների թեք ձևերում *տ/դ*-ի հավելում, ժբ) դերանվան յուրահատուկ ձևեր (վնվ, ըտն, տնրը, ըտնրը, ընդանք, դնր, դնք), ժգ) ներգործաձև և կրավորաձև խոնարհումների տարբերակում, ժդ) *լիս* - ով ներկա, ժե) *հր* վերջավորությամբ վաղակատար, ժզ) հիմնականում *ած*-ով հարակատար, ժէ) բաղադրյալ անցյալ ձևերում անցյալ ցույց տվող բառ-մասնիկի առկայություն, ժը) անցյալ կատարյալի եզակի 1-ին դեմքի *ւ* - ով ձև, ժթ) օժանդակ բայի ներկայի եզակի երրորդ

⁸ Իհարկե, բոլոր բնակավայրերում էլ բնակչությունը, ըստ նախնիների ծագման, ամբողջովին միատարր չէ, սակայն այս խմբում ընդգրկված բնակավայրերի դեպքում գաղթականության որևէ հատված չի նշվել իբրև բնակչության հիմնական զանգված:

դեմքում՝ *ի*, և այլն: Բարբառային այս երեք միավորները հանդես են բերում խոսվածքային տարբերություններ Խոյի բարբառի շրջանակներում: Այսպես, եթե Արամուսի խոսվածքում ներկան կազմվում է լ-ով՝ *սիրել էմ, ասել էր*, ապա Ձորաղբյուրի և Մայակովսկիի խոսվածքներում՝ *ս-ով՝ իկ'սս էնք, պերես էր*: Ձորաղբյուրի խոսվածքում *պիտի* եղանակիչի դիմաց առկա է *կըտի* ձևը՝ *կըտի կ'սնթաս էր*, անձնական դերանունները ունեն տրականի գուգահեռ ձևեր՝ *իմը / ընձի, քոնը / քեզի*: Արամուսի խոսվածքը դրսևորվում է նաև Ձուլք գյուղ տեղափոխված արամուսցիների խոսքում:

Խոյի բարբառին հարող խառը խոսվածքներ են գործածվում Նոր գյուղ և Կամարիս բնակավայրերում: Նոր գյուղի խոսվածքում Խոյի բարբառին հատուկ հատկանիշներ են բառասկզբում ձայնեղ հպականների ու հպաշփականների դիմաց խուլերի գործածությունը, քմայնացած հետնալեզվայինների առկայությունը, շատ դեպքերում *հ*-ի դիմաց *խ*-ի գործառությունը, *իք*-ով վաղակատարը, անցյալ կատարյալի եզակի առաջին դեմքում *ւ*-ի առկայությունը, լ-ով ներկան (էթալ եմ, կ'ալ եմ), դերանվանական որոշ ձևեր (ըտանց, ընդսրեն) և այլն: Թերևս Բայազետի բարբառի ազդեցություն են ներկայացնում հետևյալ իրողությունները. բառասկզբում նաև շնչեղ ձայնեղների գործածություն, երկբարբառային *է,ռ* հնչյունների լայն կիրառություն, շրթնայնացած *ա* հնչյունի որոշ դրսևորում, օժանդակ բայի անցյալի ձևերի գործածություն՝ *է*-ի սղումով (ի, իր, ինք) և այլն: Արարատյան բարբառի ազդեցության մասին են վկայում հինհայերենյան *հ*-ի դիմաց նաև *հ*-ի գործածությունը, *ըւ*-ով ներկայի ավելի հաճախական կիրառությունը և այլն:

Կամարիսի խոսվածքում Խոյի բարբառի հատկանիշներից են բառասկզբում ձայնեղների դիմաց խուլերի գործածությունը, հինհայերենյան *հ*-ի դիմաց *խ*-ի առկայությունը, հետնալեզվայինների քմայնացումը, դիրքի բերումով՝ հետնալեզվային պայթականների վերածումը *յ*-ի, քմայնացած *ա*-ի առկայությունը, *իք*-ով վաղակատարը, անցյալ կատարյալի եզակի առաջին դեմքում *ւ*-ի առկայությունը, օժանդակ բայի ներկայի եզակի երրորդ դեմքում *ի*-ի գործածությունը, *ած*-ով հարակատարը, *գալ* բայի ձևերը (իկ'սմ, իկ'սն), դերանվանական որոշ ձևեր և այլն: Կամարիսում գուգահեռ դրսևորվում են նաև Մշո, Բայազետի, Վանի, Արարատյան բարբառներին բնորոշ իրողություններ, ինչպես՝ *է,ռ* երկբարբառայիններ (Մուշ, Բայազետ, Վան), շնչեղ ձայնեղներ (Մուշ, Բայազետ), բառասկզբի *ղ*-ի դիմաց *կ* (Վան, Բայազետ), շրթնայնացած *ա* (Բայազետ, որոշ առումով՝ նաև Վան), *էք*-ով վաղակատար (Մուշ, Բայազետ), ավելի հաճախ՝ *կք*-ով ներկա (Մուշ, Վան), նաև՝ *ոււ*-ով ներկա (Արարատյան, Բայազետ), օժանդակ բայի եզակի երրորդ դեմքի *ա* ձև (Արարատյան, Բայազետ), դերանվանական ձևեր՝ *ըտըրա, ըստուց, ընդուց* (Բայազետ, Արարատյան), *ց*-ով բացառական (Արարատյան, Վան, Բայազետ, Մուշ) և այլն: Հասկանալի է, որ և՛ Նոր գյուղի, և՛ Կամարիսի խոսվածքները հայտնի որևէ բարբառի վստահաբար վերագրվել չեն կարող,

սրանցում հնչյունաքերականական հատկանիշների միօրինականացման համար դեռևս որոշակի ժամանակ է հարկավոր:

Պարսկահայքից գաղթածներով բնակեցված բնակավայրերի երրորդ խմբում միայն առանձին հատկանիշներ են պահպանվել Խոյի բարբառից: Սրանցում թերևս մեծ է եղել Արարատյան բարբառի ազդեցությունը, գուցե և Պարսկահայքից եկածները ժամանակի ընթացքում դադարել են լինել բնակչության գերակշռող մասը: Այս խմբում ընդգրկում ենք Բալահովիտ (բնակիչների նախնիները եկել են Խոյից եւ Սալմաստից՝ 1828- 29թթ., մի մասն էլ Բուլանըխից), Ջրվեժ (բնակիչների նախնիների մի մասը 1828-1829 թթ. գաղթել է Խոյի և Սալմաստի գյուղերից, մյուսները տեղափոխվել են Շամքորի, Գանձակի և Ախալքալաքի շրջաններից 1960-ական թթ.) և Ակունք (նախնիների հիմնական մասը 1829թ. Սալմաստից, Խոյից և Բայազետից գաղթածներ են) բնակավայրերը⁹:

Բալահովիտի խոսվածքը ներկայում բնութագրվում է առավելապես Արարատյան բարբառին բնորոշ հատկանիշներով, որոնցից են, օրինակ, հետևյալները. հինհայերենյան *h*-ի դիմաց՝ *h*, բառասկզբում *h*-ի դիմաց *ժ*՝ *o*-ից առաջ (ֆօրթ, ֆօտ), բառասկզբի *h*-ի դիմաց՝ առնմանական *h* (հաղալ, հավօղ), երկբարբառայինների բացակայություն, որոշիչ հոդի կիրառություն նաև բացառական հոլովում, հոլովական յուրահատուկ ձևեր (անօր, տեքօր), *g*-ով բացառական, օժանդակ բայի ներկայի *ա* ձև, *ըւ*-ով ներկա, *ած*-ով հարակատար, *ցն*-ով պատճառական և այլն: Մշո բարբառի ազդեցություն պետք է համարել շնչեղ ձայնեղների առկայությունը, *ռ*-ից առաջ *է* երկբարբառայինի գործածությունը, առանձին բառերում *h>h* անցումը, *էր*-ով վաղակատարը և այլն: Այս խոսվածքում սակավ ձևեր են հիշեցնում Խոյի բարբառ, ինչպես՝ քիչ տարածում ունեցող քմայնացած *ա*, ներգոյական հոլովի բացակայություն (սա կարող է նաև Մշո բարբառի ազդեցություն լինել), դերանվանական որոշ ձևեր (ընդանք, ըտանք, ըտանց), անցյալ կատարյալի եզակի առաջին դեմքում *ւ*: Գրեթե նույն պատկերն է ներկայացնում Ջրվեժի խոսվածքը: Այս խոսվածքի՝ առավելաբար Արարատյան բարբառին բնորոշ հատկանիշներից են՝ բառամիջի ու բառավերջի խուլերի դիմաց ձայնեղների առկայություն (պամբագ, տարդագ), երկբարբառային ու քմային հնչյունների բացակայություն, *ռյ*-ի և *հւ*-ի դիմաց *հ*-ի առկայություն (զըրից, ալիր), *h>ժ* անցում (ֆօրթ, ֆօղ, ֆօտ, ֆօր), *h*-ի դիմաց *h*, իսկ *հւ*-ի դիմաց՝ առնմանական *h* (հավօղ, հէխտէլ), *g*-ով բացառական, որոշիչ հոդի կիրառություն նաև բացառական, ներգոյական հոլովներում, դերանվանական ձևեր (ըստըրա, ըտըրա, ընդըրա), *ած*-ով հարակատար, *լ*-ով վաղակատար, *ըւ*-ով ներկա և այլն: Խոյի բարբառի հատկանիշներից պահպանվել են բառասկզբի ձայնեղների դիմաց խուլերի դրսևորումը, Ե խոնարհման բայերի անցյալի ոչ

⁹ Հստ Ռ.Մարկոսյանի՝ Ակունքի բնակիչների մի մասը եկել էր Այրարատ նահանգի Մասյացոտն գավառի Ակոռի գյուղից, մի մասն էլ՝ Կոզովիտից. Ակունքում Արարատյան բարբառով խոսում էր ավելի քան 1800 մարդ (տե՛ս Ռ.Մարկոսյան, նշվ. աշխ., էջ 40):

ցոյական հիմքը, անցյալ կատարյալում ներգործածն և կրավորածն խոնարհումների առկայությունը, այդ ժամանակվանի եզակի առաջին դեմքում *ւ*-ի դրսևորումը:

Ինչ վերաբերում է Ակունքի խոսվածքին, ապա այստեղ Բայագետի բարբառին են վերաբերում հետևյալ հատկանիշները. շրթնայնացած *ա*-ի առկայություն, *հ*-ի դիմաց՝ *խ*, երկբարբառային *է,ռ* հնչյունների առկայություն, շնչեղ ձայնեղների գործածություն, բառասկզբի *ղ*-ի դիմաց՝ *կ*՝կամ *կ*, բացառականի *ց*-ով ձև, ներգոյականի բացակայություն, *էր*-ով վաղակատար, եզակի հրամայականի *ա* վերջավորություն (գ՛րա՛) և այլն: Արարատյան բարբառին բնորոշ հատկանիշներից են՝ *հ*-ի դիմաց՝ *ֆ* (ֆորթ), *ըւ*-ով ներկա, դերանվան որոշ ձևեր (ըտըրա, ըստըրա) և այլն: Խոյի բարբառից պահպանվել են քիչ հատկանիշներ՝ *ած*-ով հարակատարի գերակշռությամբ նաև *ուկ*-ով հարակատար, անցյալի անցոյական հիմք, անցյալ կատարյալի եզակի առաջին դեմքում *ւ*-ի կիրառություն (բ՛երիմ, խմամ) և այլն: Այսպիսով, եթե բավարար հիմքեր կան՝ Բալահովիտի և Ջրվեժի խոսվածքները վերագրելու Արարատյան բարբառին¹⁰, ապա Ակունքի խոսվածքը խառը պատկեր է ներկայացնում և, կարծում ենք, հայտնի բարբառներից որևէ մեկին ներկայում վերագրվել չի կարող:

Տարածաշրջանում Մակունից եկածների սերունդներով են բնակեցված Գառնի¹¹ և Պտղնի¹² գյուղերը: Երկու բնակավայրերի համար հիմնականում ընդհանուր են հետևյալ հատկանիշները. բառասկզբի *ղ*-ի դիմաց՝ *կ* (Գառնիում՝ նաև *կ*՛), քմայնացած *ա*, միջնավանկի ձայնավորի սդում, *է,ռ* երկբարբառայիններ (Պտղնիում՝ ոչ միշտ), հինհայերենյան *հ*-ի դիմաց՝ *խ* (Պտղնիում այս օրենքը բացարձակ չէ), հետնալեզվայինները հիմնականում քմայնացած չեն, *էր*-ով վաղակատար, անցյալ կատարյալի եզակի առաջին դեմքում՝ *ւ*, ներգործածն և կրավորածն խոնարհումներ անցյալ կատարյալում, օժանդակ բայի երկձայնավոր ձևերում *է*-ի սդում (էի>ի, էինք>ինք), *ըւ*-ով ներկա (Գառնիում ավելի հաճախ՝ *ոււ*-ով), օժանդակ բայի եզակի երրորդ դեմքի *ա* ձև, *ցն*-ով պատճառական, ներգոյական հոլովի բացակայություն, *ց*-ով բացառական (Գառնիում՝ երբեմն *է*-ով), դերանվանական ձևեր (վոր, վիր, ընձի) և այլն: Այս երկու խոսվածքները հանդես են բերում նաև տարբերություններ. Գառնու խոսվածքում, ի տարբերություն Պտղնիի, առկա է *ա*-ի որոշ շրթնայնացում. Գառնիում բառասկզբում գործառում են շնչեղ ձայնեղներ, Պտղնիում դրանց դիմաց դրսևորվում են խուլեր. ի տարբերություն Գառնիի՝ Պտղնիում առկա է *հ>ֆ* անցում. Գառնիում՝ ուկ-ով հարակատար, Պտղնիում՝ *ած*-ով. Գառնիում՝ *ըստւն*, *ըտւն*, *ընդւն*, *ըստւնք*

¹⁰ Տե՛ս նաև Ռ.Մարկոսյան, նշվ. աշխ., էջ 43:

¹¹ Ըստ Ռ.Մարկոսյանի՝ Գառնիում բնակություն են հաստատել Մակու քաղաքից և նրա շրջակայքից գաղթածներ, որոնց մեծ մասի մայրենին Արարատյան բարբառն է. այնուհետև Գառնիում բնակություն են հաստատել նաև բայագետցիներ, արդյունքում՝ բնակչությունը խոսում է Արարատյան բարբառով՝ Բայագետի բարբառի որոշ ազդեցությամբ (տե՛ս Ռ.Մարկոսյան, նշվ. աշխ., էջ 40):

¹² Ըստ Ռ.Մարկոսյանի՝ Պտղնիի խոսվածքը Արարատյան բարբառի հատկանիշներ է կրում՝ այլ բարբառների ազդեցությամբ (տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 43):

դերանվանական ձևեր, Պտղնիում դրանց դիմաց՝ *ըստըրա, ըտըրա, ընդըրա, ըստըրանք* ձևեր: Նկատենք, որ Մակուից եկածների սերունդներով բնակեցված այլ բնակավայրերում (մասնավորապես՝ Սևանի և Հրազդանի տարածաշրջաններում) խոսվածքի դրսևորման էական այլ յուրահատկություններ կան, ուստի պետք է արձանագրենք, որ Մակուի խոսվածքի ամբողջական ուսումնասիրության դեպքում միայն կարելի կլինի պատկերացում կազմել մակվեցիների սերունդներով բնակեցված վայրերի՝ խոսվածքին հարազատության աստիճանի մասին:

Յուրօրինակ պատկեր են ներկայացնում Վան-Վասպուրականից եկածների սերունդներով բնակեցված Գեղադիր, Գեղարդ և Զառ բնակավայրերի խոսվածքները: Սրանցում դրսևորվում են Վանի և Բայազետի բարբառներին հատուկ որոշ հատկանիշներ, ինչիսիք են՝ *է,ռ* երկբարբառայինների առկայություն, բառասկզբի *դ*-ի դիմաց՝ *կ* (Զառում՝ նաև *դ*), *ր*-ով վաղակատար, նաև՝ Արարատյան և Բայազետի բարբառներին հատուկ հատկանիշներ, ինչպիսիք են՝ *ոււ*-ով ներկա, օժանդակ բայի ներկայի *ա* ձև (Գեղադիրում՝ նաև *ի*): Ավելի շատ են խոսվածքների միջև առկա տարբերությունները: Այսպես, Գեղարդի և Զառի խոսվածքներն ունեն շնչեղ ձայնեղներ, մինչդեռ Գեղադիրում դրանց դիմաց խուլեր են (երբեմն հնչում են նաև շնչեղ ձայնեղներ). Գեղադիրում հետնալեզվայինների ցայտուն քմայնացում կա, ինչպես նաև՝ քմայնացած *ա*, Գեղարդում նկատվում է հետնալեզվայինների թույլ քմայնացում, իսկ Զառում քմայնացում չի դրսևորվում. Գեղարդի խոսվածքն ունի Բայազետի բարբառին հատուկ շրթնայնացած *ա*, Գեղադիրի խոսվածքը՝ Վանի բարբառին հատուկ թույլ շրթնայնացմամբ *ա*, իսկ Զառի խոսվածքը նման հնչյուններ չունի. Գեղադիրը և Գեղարդը հինհայերենյան *հ*-ի դիմաց ունեն *խ* (ինչպես Վանի և Բայազետի բարբառները), իսկ Զառը, որպես կանոն՝ *հ* (ինչպես Արարատյանը). *ի* տարբերություն Գեղադիրի և Գեղարդի՝ Զառն ունի ներգոյական հոլով. Գեղադիրը և Գեղարդը ունեն *ուկ*-ով հարակատար, իսկ Զառը՝ *ած*-ով: Գեղադիրի խոսվածքը Վանի բարբառին հարում է նաև որոշյալ հոդի սահմանափակ կիրառությամբ, բայական համակարգում Ի խոնարհման առկայությամբ: Գեղարդի խոսվածքն ունի նաև Վանի և Բայազետի բարբառներին բնորոշ դերանվանական *քե, մե, ձե* (Վանի բարբառում՝ *քե, մե, ծե*) ձևերը: Զառի խոսվածն ունի Արարատյան բարբառին բնորոշ *հ>ֆ* անցմամբ բառեր, *անօր, հընգօր, քըվօր* հոլովական ձևեր, դերանվանական *ընդըրա, ըստըրա* ձևեր, Խոյի բարբառին հատուկ՝ անցյալ կատարյալի եզակի առաջին դեմքում հավելական *մ*, Զուղայի բարբառին բնորոշ՝ անցյալ կատարյալում կրավորաձև խոնարհման գերակշռություն (ասամ, ասար, ասավ, օքնանք, օքնաք, օքնան) և այլն: Ընդհանուր առմամբ, պետք է նկատել, որ Գեղադիրի խոսվածքը, որքան էլ մյուս խոսվածքների համեմատ մոտ է Վանի բարբառին, սակայն այդ բարբառի խոսվածք համարվել չի կարող՝ Արարատյանին բնորոշ էական հատկանիշներ ունենալու պատճառով, սակայն վերջինիս խոսվածք համարվել նույնպես չի կարող՝ դեռևս Վանի բարբառի զգալի հատկանիշներ ունենալով:

Ինչ վերաբերում է Գեղարդի և Զառի խոսվածքներին, ապա առաջինը անշուշտ հարում է Բայազետի բարբառին (նկատենք, որ 1933 թվին այս գյուղ են տեղափոխվել Բայազետի բարբառի կրողներ Սարուխան գյուղից), իսկ երկրորդը՝ Արարատյան բարբառին (1946թ. այս գյուղ են ներգաղթել զգալի թվով սպահանցիներ¹³): Ի դեպ, Զառի խոսվածքին շատ մոտ է Հացավան գյուղի խոսվածքը:

Մշեցիների և ալաշկերտցիների սերունդներով են բնակեցված Սևաբերդ, Գեղաշեն¹⁴ և Կապուտան գյուղերը: Սևաբերդի խոսվածքը բավականին հարազատ է Ալաշկերտի խոսվածքին՝ ունենալով այնպիսի հատկանիշներ, ինչպիսիք են՝ շնչեղ ձայնեղների, *է,ռ* երկբարբառների առկայություն, բառամիջում ու բառավերջում խուլերի ձայնեղացում, շնչեղների ապաշնչեղացում, բառասկզբի *ղ*-ի դիմաց՝ *խ*, վաղակատարի *էր*-ով ձև, *ուգ*-ով հարակատար, վաղակատարով կազմվող ժամանակաձևերի հոգնակի երրորդ դեմքում *ած*-ով դերբայական ձև, անցյալի ձևերում եզակի առաջին դեմքի համար հոգնակիի ձևի կիրառում, *ուծ*-ով պատճառական, օժանդակ բայի *ա* ձև, հոդի կիրառության որոշ սահմանափակություն, հոգնակի թվում Ու հոլովում, ծ-ով բացառական, ներգոյականի բացակայություն և այլն: Խոսվածքում *ոււ*-ով ներկայի կիրառությունը, հնարավոր է, ունի իրադրական բնույթ՝ դրսևորվելով օտարների հետ հաղորդակցման ժամանակ: Ի տարբերություն Սևաբերդի՝ Գեղաշենի և Կապուտանի խոսվածքները, հարելով Մշո բարբառին, որոշակիորեն կրում են այլ բարբառների ազդեցություն: Այս երկու խոսվածքների՝ Մշո բարբառին հատուկ հատկանիշներից են, օրինակ, *է,ռ* երկբարբառայինների, շնչեղ ձայնեղների առկայությունը, բառասկզբում ձայնավորից առաջ *հ*-ի հավելման դեպքերը, *էր*-ով վաղակատարը և այլն: Գեղաշենի խոսվածքում զգալի է Խոյի բարբառի ազդեցությունը: Այստեղ նկատելի են *ա* ձայնավորի, հետնալեզվային պայթականների քմայնացումը, բառասկզբում ձայնեղների դիմաց երբեմն արտասանվում են խուլեր, բայական անցյալի ձևերի եզակի առաջին դեմքում հանդես է գալիս *ւ* (գ՛ալում իմ /էի/, ասիմ) և այլն: Արարատյան բարբառի ազդեցություն են վկայում բառասկզբի *հ*-ի դիմաց *ֆ*-ի գործածությունը (ֆոռթ), *ոււ*-ով ներկան, *ած*-ով հարակատարը, դերանվանական *ըստըրա*, *ըտըրա*, *ըստըրանք*, *ըտըրանք* ձևերը և այլն: Կապուտանի խոսվածքում, թվում է, Խոյի կամ Արարատյանի ազդեցությունը ավելի թույլ է: Այստեղ *ա*-ի և հետնալեզվային բաղաձայնների քմայնացումն ավելի թույլ է արտահայտվում, իսկ ներկան կազմվում է *կը* մասնիկով: Ինչևէ, եթե Կապուտանի խոսվածքը կարելի է համարել Մշո բարբառի՝ ազդեցություններ կրած խոսվածք, ապա Գեղաշենի խոսվածքը ունի խառը պատկեր և ներկայում որևէ հայտնի բարբառի վերագրվել չի կարող:

¹³ Տե՛ս նաև Ռ.Մարկոսյան, նշվ. աշխ., էջ 41:

¹⁴ Ըստ Ռ.Մարկոսյանի՝ գյուղի բնակչության մեծամասնությունը՝ 450 տուն, խոսում է Արարատյան բարբառով՝ Բայազետի բարբառի որոշ ազդեցությամբ, իսկ 150 տուն՝ Խոյի բարբառով (տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 41):

Բայազետից եկածների սերունդներով բնակեցված Գողթ, Կոտայք, Հատիս բնակավայրերի խոսվածքներում գերակշռում են Բայազետի բարբառի էական հատկանիշները: Այս խոսվածքների համար ընդհանուր են բարբառիս հետևյալ իրողությունները. շրթնայնացած *ա*, երկբարբառային *է,ռ* հնչյուններ, շնչեղ ձայնեղներ, հինհայերենյան *հ*-ի դիմաց՝ *խ*, բառասկզբի ձայնավորներից առաջ հաճախ *հ*-ի հավելում, *կ*՝ բառասկզբի *ղ*-ի դիմաց, *ց*-ով բացառական, ներգոյականի բացակայություն, *ք*-ով վաղակատար, *ուկ*-ով հարակատար, *ոււ*-ով ներկա, օժանդակ բայի ներկայի *ա* ձև, Բայազետի բարբառին հատուկ դերանվանական ձևեր և այլն: Գողթի և Կոտայքի խոսվածքներում նկատվում է հետնալեզվային պայթականների որոշ քմայնացում, որը կարող է նոր ազդեցությունների հետևանք չլինել: Սակայն այդ չի նշանակում, թե դիտարկվող խոսվածքները նոր միջավայրում ազդեցությունների չեն ենթարկվել: Այսպես, Գողթի խոսվածքում, թերևս Գառնու խոսվածքի ազդեցությամբ, երբեմն անցյալ կատարյալի եզակի առաջին դեմքում դրսևորվում է *ւ*, Կոտայքի խոսվածքում բառասկզբում *հ*-ի դիմաց կարող է դրսևորվել *ֆ* (ֆոթ) Արարատյան բարբառի ազդեցությամբ, նույն պատճառով Հատիսի խոսվածքում *ոււ*-ի դիմաց կարող է հանդես գալ *ըւ* և այլն: Այնուամենայնիվ, ակնհայտ է՝ երեք խոսվածքներն էլ վերաբերում են Բայազետի բարբառին:

Տարածաշրջանի՝ տարբեր վայրերից գաղթածների սերունդներով բնակեցված բնակավայրերում (Աբովյան, Զովաշեն, Վերին Պտղնի, Նուռնուս, Ողջաբերդ) կա՛մ հաղորդակցման հիմնական միջոցը խոսակցական հայերենն է, կամ խոսողության ընթացում խառը դրսևորվում են տարբեր բարբառային միավորների հատկանիշներ: Այսպես, Աբովյան քաղաքը, որը չունի բնիկ կամ որևէ տարածքից եկած հիմնական բնակչություն, և որտեղ խառը ապրում են տարբեր ծագում ունեցող մարդիկ, բնականաբար չի կարող բնութագրվել բարբառային առանձնահատկություններով. այստեղ հաղորդակցման ընդհանուր միջոցը խոսակցական հայերենն է: Մինչդեռ գյուղական բնակավայրերում, որպես կանոն, իրավիճակը այլ է: Օրինակ, Կաթնաղբյուր գյուղի խոսվածքում նկատելի է տարբեր բարբառների բնորոշ հատկանիշների խառը գործածություն, ինչպես՝ *է,ռ* երկբարբառայինների առկայություն (Մուշ, Վան, Բայազետ), հինհայերենյան *հ*-ի դիմաց՝ *խ* (Վան, Խոյ, Բայազետ), շրթնայնացած *ա* (Բայազետ, որոշ չափով՝ Վան), շնչեղ ձայնեղներ (Մուշ, Բայազետ), բառասկզբի *ղ*-ի դիմաց՝ *կ* (Վան, Բայազետ), բառասկզբի ձայնեղի դիմաց՝ խուլ (Խոյ, Վան), քմայնացած *ա* և հետնալեզվային բաղաձայններ (Խոյ, Վան), բառասկզբի *հ*-ի դիմաց՝ *ֆ* /Արարատյան/, բաղաձայնից առաջ հետնալեզվայինների վերածում *յ*-ի (Վան, Խոյ), *ք*-ով վաղակատար (Մուշ, Վան, Խոյ, Բայազետ), օժանդակ բայի *ա* ձև (Արարատյան, Բայազետ), *ոււ*/*ըւ*-ով ներկա (Արարատյան, Բայազետ), անցյալի ձևերի առաջին դեմքում *ւ*-ի առկայություն՝ չիմ սօրվի, գիղիմ (գիտեի), վազամ (Խոյ), ներգործած և կրավորած խոնարհումներ (Մուշ, Վան, Խոյ, Բայազետ), հոլովական *անօր*, *հընգօր*, *տէքօր* ձևեր (Արարատյան) և

այլն: Փաստորեն, այս խմբի խոսվածքներում որևէ բարբառային միավորի գերիշխող գործառությունն արձանագրել չենք կարող. տարբեր բարբառների կրողները լավագույն դեպքում ընտանիքում կամ նույնաբարբառ անձանց հետ խոսելիս թերևս գործածում են մայրենի բարբառը, բայց այլ դեպքերում դիմում են խոսակցական հայերենին կամ գործածում են տարբեր բարբառների տարբեր պարունակող և խառը պատկեր ներկայացնող խոսվածք:

Այսպիսով, ՀՀ Կոտայքի մարզի Արովյանի շրջանում ներկայում գործառում են Խոյի (Արամուս, Մայակովսկի, Ձորաղբյուր գյուղեր), Արարատյան (Բալահովիտ, Ջրվեժ, Զառ գյուղեր), Մշո (Կապուտան, Սևաբերդ գյուղեր), Բայազետի (Գեղարդ, Գողթ, Կոտայք, Հատիս գյուղեր) բարբառների խոսվածքներ: Տարածաշրջանի բնակավայրերի մեծ մասը ունի տարբեր ծագում ունեցող բնակիչներ, ուստի բնական է, որ ավելի շատ են խառը տիպի խոսվածքներ ունեցող վայրերը, իսկ որոշ դեպքերում էլ հաղորդակցման ընդհանուր լեզուն խոսակցական հայերենն է:

Բարբառային միավորների գործառության՝ տարածաշրջանում առկա խառը իրավիճակը նկատի ունենալով՝ կարելի է անդրադառնալ դրանց հատկանիշների կայունության ու փոփոխականության խնդրին: Ըստ այդմ՝ առանձնանում են հատկանիշների կենսունակ և մարող խմբեր: Կայուն պահպանվող (երբեմն նաև տարածման միտում ունեցող) կենսունակ հատկանիշներից են հետևյալները. շնչեղ ձայնեղների, երկբարբառային *ռ,ե* հնչյունների առկայություն, բառակզբի *դ*-ի դիմաց *կ*-ի գործածություն, դերանունների թեք ձևերում *ի*-ի /ընձի, մեզի/, *տ/դ*-ի առկայություն (ըստու, ընդրա), ներգործաձև և կրավորաձև խոնարհումների արտահայտություն (նըստա, բ'երի), *ք*-ով վաղակատար, *ած*-ով հարակատար, անցյալի եզակի առաջին դեմքում *ւ*-ի հավելում, օժանդակ բայի *ա* ձև, *ուս/ըս*-ով ներկա, *ցն*-ով պատճառական և այլն: Այս կամ այն չափով նահանջող հատկանիշներից են հետևյալները. քմայնացած հետնալեզվայինների առկայություն, բաղաձայնից առաջ հետնալեզվայինների վերածում *յ*-ի, հինհայերենյան *հ*-ի դիմաց՝ *խ*, օտար *կ*' հնչյունի, շրթնայնացած *ա*-ի առկայություն, բացառականի *է*-ով ձև, *լիս* – ով ներկա, անցյալ ցույց տվող բառ-մասնիկի գործածություն և այլն:

Հատկանիշների կենսունակությանը նպաստող գործոններից են, թերևս, բարբառային լեզվում դրանց մեծ տարածվածությունը, արտաբերական կայուն սովորույթները և նպատակահարմարությունը, խոսակցական ու գրական լեզուների հատկանիշների հետ ընդհանրությունը և այլն: Բարբառային առանձին հատկանիշների թուլացման կամ մարման պատճառ կարող են լինել, թերևս, ընդհանուր հասկանալիությունն ապահովելու մղումը, այդ հատկանիշներով պայմանավորված՝ արտասանության համեմատաբար դժվարությունը, շրջապատի խոսքից, խոսակցական ու գրական լեզուներից ընդգծված տարբերությունը և այլն:

